

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το αντικείμενο του ποινικού δικαίου της επιχείρησης συντίθεται από ένα ευρύ πλέγμα ρυθμίσεων. Ορισμένες από αυτές χαρακτηρίζονται από τον πρωτογενή χαρακτήρα και την αυτοτέλειά τους, υπό την έννοια ότι ρυθμίζουν πρωτογενώς ποινικά ζητήματα που συνδέονται αποκλειστικά με την λειτουργία της οργανωμένης οικονομικής δραστηριότητας. Τέτοιες είναι οι ρυθμίσεις για την ποινική ευθύνη των επιχειρήσεων, οι οποίες καταλαμβάνουν σήμερα κεντρική θέση στην ύλη του οικείου κλάδου. Η τελευταία περιλαμβάνει όμως και ρυθμίσεις, οι οποίες δεν αναφέρονται ειδικά στην επιχειρηματική δραστηριότητα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι διατάξεις για την συμμετοχή, για τα μη γνήσια εγκλήματα παράλειψης κλπ. Αυτές ενδιαφέρουν το ποινικό δίκαιο της επιχείρησης, στο βαθμό που η εφαρμογή τους επί ατομικών πράξεων, που τελούνται στο πλαίσιο της επιχειρηματικής δραστηριότητας, εμφανίζει ιδιαιτερότητες.

Οι ιδιαιτερότητες αυτές, που εμφανίζονται στις μεγάλες πολυπρόσωπες επιχειρήσεις, αποτελούν και το βασικό αντικείμενο του ανά χείρας έργου. Με δεδομένη και την απουσία ποινικής ευθύνης των επιχειρήσεων στην ελληνική έννομη τάξη, το ενδιαφέρον μας έχει επικεντρωθεί στις προϋποθέσεις και τα όρια της ατομικής ποινικής ευθύνης των διοικητών και των συνεργατών οργανωμένων οικονομικών φορέων. Σε αυτό το πλαίσιο μας απασχολούν γενικότερα ζητήματα του ουσιαστικού ποινικού δικαίου, τα οποία προσεγγίζουμε από την οπτική γωνία της επιχείρησης. Η προσέγγιση αυτή απαιτεί μεταξύ άλλων και την αξιοποίηση των πορισμάτων των κοινωνικών επιστημών ως προς την επίδραση των οικονομικών οργανώσεων επί της συμπεριφοράς των μελών τους. Τα πορίσματα αυτά λήφθηκαν υπόψη στον βαθμό που ήταν δυνατό.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στα μέλη του Τομέα Ποινικών Επιστημών της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, που ενέκριναν το αίτημά μου για τη λήψη εκπαιδευτικής άδειας, χωρίς την οποία η ολοκλήρωση του παρόντος θα ήταν αδύνατη. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον Πάνο Σάκκουλα, που δέχθηκε να το εκδώσει.

Αθήνα, Νοέμβριος 2020

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

Ι. Η ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

Αντικείμενο του ποινικού δικαίου της επιχείρησης στην ευρύτερη σύλληψή του αποτελεί η ποινική μεταχείριση της εγκληματικότητας των επιχειρήσεων (*corporate crime, delinquency of corporations, corporate criminal behavior, Unternehmenskriminalität*). Η έννοια της εγκληματικότητας της επιχείρησης έχει δυο διαστάσεις².

Η πρώτη περιλαμβάνει ατομικές αποκλίνοσες συμπεριφορές, οι οποίες τελούνται σε συνάφεια με την δραστηριότητα της επιχείρησης. Μια πρώτη ειδικότερη κατηγορία εγκλημάτων αυτής της κατηγορίας συνιστούν εκείνες οι αξιόποινες πράξεις, οι οποίες τελούνται συμπτωματικώς από μεμονωμένους δράστες, συνεργάτες ή και τους διοικητές της, με την χρήση μέσων της ή επ' ευκαιρία της λειτουργίας της³. Παράδειγμα αποτελεί η εξύβριση που τελεί ένας εργαζόμενος σε βάρος άλλου εντός του ωραρίου εργασίας τους ή ακόμα και η ηθελημένη ρύπανση που τελεί αυτός λόγω της οργής που του προκαλεί η αναγγελία της απόλυσής του. Παρόμοιες πράξεις έχουν αποκλειστικά μια ατομική διάσταση, δεν συνδέονται δηλαδή με τα χαρακτηριστικά της επιχείρησης ως οργάνωσης. Το αντίθετο συμβαίνει με την δεύτερη κατηγορία, που περιλαμβάνει εγκλήματα, που τελούν οι λεγόμενοι «συλλογικοί» (*Kollektivtäter*) ή «συστημικοί δράστες» (*Systemtäter*). Αυτά φέρουν «συλλογικό» ή «συστημικό άδικο», δηλαδή προκαλούνται από εγκληματογόνες ιδιότητες της επιχείρησης και ειδικότερα από την κατανομή έργου ως εγγενές στοιχείο της, από οργανωτικά σφάλματα αυτής ή την «εγκληματική κουλτούρα» της. Τέτοια εγκλήματα τελούνται συχνά με εκμετάλλευση της δομής της επιχείρησης και μηχανισμών αμοιβαίας εξάρτησης και προστασίας. Οι πράξεις αυτές δεν μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά με βάση τα ατομικά χαρακτηριστικά του μεμονωμένου δράστη. Η τέλεσή τους ανάγεται και στην επιχείρηση, με αποτέλεσμα να αποκτούν μια υπερατομική διάσταση⁴.

2. Βλ. Bosch, *Organisationsverschulden*, 2 επ. και υποσημείωση 7, Schmitt-Leonardy, *Unternehmenskriminalität*, Rdn 890.

3. Lampe, *ZStW* 106 (1994), 707 επ., Schmitt-Leonardy, ό.π., Rdn 891: «singuläre Täter»

4. Lampe, *ZStW* 106 (1994), 708 επ., Kaiser, *Τμ.Τομ. Δ. Σπινέλλη*, 511, Schmitt-Leonardy, ό.π., Rdn 891: «Kollektivtäter».

Η δεύτερη αυτή κατηγορία αξιόποινων πράξεων συνεργατών και διοικητών της επιχείρησης αποτελεί κατά πολλούς επαρκή λόγο για την τιμωρία και της ίδιας, στην οποία καταλογίζεται η τέλεσή τους. Διαμορφώνεται έτσι μια δεύτερη διάσταση της εγκληματικότητας της επιχείρησης, η οποία δεν θα μας απασχολήσει εδώ, που περιλαμβάνει τις συμπεριφορές που καταλογίζονται στην ίδια την επιχείρηση ως «σωματειακό» ή “επιχειρηματικό δράστη” (korporativer Akteur).

Οι δυο αυτές διαστάσεις της εγκληματικότητας της επιχείρησης αντανακλώνται και στο περιεχόμενο του ποινικού δικαίου της επιχείρησης. Υπό την παραδοσιακή ατομοκεντρική κατεύθυνσή του αυτός ο κλάδος του ποινικού δικαίου εξετάζει την ατομική ποινική ευθύνη για πράξεις, οι οποίες τελούνται στο πλαίσιο μιας επιχείρησης, δηλαδή από φυσικά πρόσωπα που πράττουν είτε για μια επιχείρηση είτε στο οργανωτικό πλαίσιο αυτής⁵. Οι γενικές αρχές της ποινικής αντιμετώπισης αυτών των συμπεριφορών αποτελούν το αντικείμενο του παρόντος. Υπό μια ευρύτερη σύλληψη του αντικειμένου του, αυτός ο κλάδος του ποινικού δικαίου περιλαμβάνει και την εξέταση της ποινικής ευθύνης του νομικού προσώπου ή της επιχείρησης καθ’ εαυτήν τόσο από δικαιοπολιτική άποψη όσο και κατά το θετικό δίκαιο, στον βαθμό που το τελευταίο την προβλέπει⁶. Μάλιστα ο όρος «ποινικό δίκαιο της επιχείρησης» χρησιμοποιείται σήμερα κατά κύριο λόγο για να περιγράψει ακριβώς το σύνολο των διατάξεων που προβλέπουν ποινικές κυρώσεις εις βάρος της ίδιας της επιχείρησης ή του φορέα της.

Ο όρος «επιχείρηση» συναντάται σε διατάξεις περισσότερων κλάδων του δικαίου, με συνέπεια τη διατύπωση αντίστοιχων νομικών ορισμών. Για παράδειγμα στο δίκαιο του ελεύθερου ανταγωνισμού αποδέκτες των επιταγών και των απαγορεύσεων του νόμου είναι οι επιχειρήσεις. Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, αυτές ορίζονται ως οι φορείς που ασκούν οικονομικές δραστηριότητες, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς που τους διέπει και τον τρόπο χρηματοδοτήσεώς τους⁷.

5. Βλ. έτσι Schönemann, Unternehmenskriminalität, ο οποίος στο πλαίσιο της γενικότερης άποψής του για την σχέση εγκλήματος της επιχείρησης και οικονομικού εγκλήματος, υπάγει στην εγκληματικότητα των επιχειρήσεων (Unternehmenskriminalität) «τα εγκλήματα που τελούνται στο πλαίσιο μιας επιχείρησης που συμμετέχει στις οικονομικές συναλλαγές» (σελ. 5), ή «τα οικονομικά ποινικά αδικήματα που τελούνται από πρόσωπα που πράττουν για μια επιχείρηση ή στο πλαίσιο αυτής» ή, αλλιώς «την αποκλίνουσα συμπεριφορά στην υπηρεσία μιας επιχείρησης», (σελ. 14). Βλ. επί της σχέσης οικονομικού εγκλήματος και εγκλήματος της επιχείρησης και πιο κάτω στο κείμενο.

6. Βλ. Schönemann, ό.π., 6 επ. Η συγκριτική έρευνα των σύγχρονων νομοθεσιών δείχνει μια μεγάλη ποικιλία νομοθετικών επιλογών. Ορισμένες νομοθεσίες υιοθετούν ένα λειτουργικό κριτήριο και απειλούν ποινές κατά των ιδίων των επιχειρήσεων, ενώ άλλες με βάση μια νομική – τυπική προσέγγιση απειλούν ποινές μόνο κατά των νομικών προσώπων – φορέων τους. Τέλος σε ορισμένα κράτη προβλέπεται η επιβολή ποινής και στον φορέα της ατομικής επιχείρησης. Βλ. μια σύντομη παρουσίαση των κριτηρίων και των μεταξύ τους διαφορών σε Bärlein/Englert, 36 ff.

7. Βλ. Λ. Αθανασίου, σε Τζουγανάτο, Δίκαιο του Ελεύθερου Ανταγωνισμού, σ. 200 επ.

Η έννοια του όρου επιχείρηση έχει απασχολήσει και τη νομολογία των ποινικών δικαστηρίων κατά την ερμηνεία ποινικών διατάξεων, στις οποίες η ίδια αποτελεί στοιχείο του πραγματικού του κανόνα. Σύμφωνα με έναν ορισμό, που συναντούμε στη νομολογία του Αρείου Πάγου, ως επιχείρηση νοείται «το σύνολο των πραγμάτων, δικαιωμάτων και καταστάσεων, τα οποία *οργανώθηκαν σε οικονομική ενότητα* από το ίδιο φυσικό ή νομικό πρόσωπο, τον επιχειρηματία, που *επιδιώκει την επίτευξη οικονομικού κερδοσκοπικού αποτελέσματος*»⁸.

Στο πλαίσιο του παρόντος η έννοια της επιχείρησης δεν ενδιαφέρει από απόψεως ερμηνείας διατάξεων του θετικού δικαίου, αλλά ως κριτήριο οριοθέτησης του αντικειμένου του. Αναγκαία για την οριοθέτηση αυτή είναι η ανάδειξη των στοιχείων, που έχουν σημασία για την ποινική αξιολόγηση μιας συμπεριφοράς, η οποία εκδηλώνεται στο περιβάλλον της επιχείρησης. Εντός αυτού του πλαισίου η επιχείρηση θα πρέπει να προσεγγιστεί ως κοινωνικό φαινόμενο. Συνεπώς το ενδιαφέρον μας θα στραφεί στους οικονομικούς/κοινωνιολογικούς ορισμούς της έννοιας αυτής, οι οποίοι πάντως αντανακλώνται και στους νομικούς ορισμούς της⁹.

Αν θέλει κανείς να απομονώσει τα κοινά στοιχεία στους περισσότερους ορισμούς αυτής της κατηγορίας, μπορεί να διακρίνει αφενός μεν την *οργάνωση* μέσων και προσώπων αφετέρου δε τον *οικονομικό σκοπό* της οργάνωσης αυτής. Έτσι σύμφωνα με έναν συνοπτικό ορισμό της αυτή αποτελεί «οργανωτική ενότητα, η οποία καθορίζεται από τον οικονομικό σκοπό, τον οποίο υπηρετούν μια ή περισσότερες οργανωτικά συνδεδεμένες εκμεταλλεύσεις»¹⁰, ενώ ένας άλλος την συλλαμβάνει ως «μη πρόσκαιρη και κατά κανόνα τοπικά συντεθειμένη οργανωτική ενότητα περισσότερων προσώπων και εμπραγμάτων μέσων, που διευθύνεται ενιαία προς επίτευξη του εργασιακού-τεχνικού σκοπού παραγωγής ή διάθεσης συγκεκριμένων υπηρεσιών»¹¹.

Συναντά βεβαίως κανείς και ορισμούς που δεν περιλαμβάνουν ευθέως τον οικονομικό σκοπό της οργάνωσης¹². Ωστόσο παρόμοιοι ορισμοί, πέραν της πλήρους

8. Βλ. ΑΠ 921/2013, ΠοινΧρον ΞΔ', 690, που διατύπωσε τον ορισμό αυτό κατά την ερμηνεία του αντίστοιχου όρου στο π.δ. 17/1996. Σύμφωνα με το Ακυρωτικό ο ορισμός αυτός βασίζεται «στην κοινή πείρα και τα διδάγματα της οικονομικής επιστήμης».

9. Βλ. την επισκόπηση των σχετικών ορισμών από την Schmitt-Leonardy, Unternehmenskriminalität, Rdn 11 ff.

10. Schönemann, Unternehmenskriminalität, 6, ενόψει και της γενικότερης θέσης του περί του οικονομικού χαρακτήρα της εγκληματικότητας των επιχειρήσεων. Πρβλ. παρόμοιους ορισμούς, που τονίζουν τον οικονομικό σκοπό της οργανωτικής ενότητας, σε Lampe, ZStW 106 (1994), 697 επ., Berndt/Theile, Rdn 9, Κουράκη, αρ. περ. 20, σελ. 43 επ.: «*με σχεδιασμό οργανωμένη οικονομική μονάδα*». Η Schmitt-Leonardy, ό.π., Rdn 40 διακρίνει τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα της επιχείρησης: ένα ελάχιστο μέτρο πραγματικών και προσωπικών μέσων, ένα ελάχιστο μέτρο οργανωμένης ενότητας και την εξωτερική εμφάνιση στην αγορά.

11. Sch/Sch/Perron/Eisele § 14 Rdn 28/29, ο οποίος αναφέρεται κυρίως στις εκμεταλλεύσεις (Betriebe), υιοθετεί όμως τον ίδιο ορισμό και για τις επιχειρήσεις (Unternehmen).

12. Πρβλ. Ransiek, 1, ο οποίος δεν περιλαμβάνει στον ορισμό τον οικονομικό χαρακτήρα της μονάδας. Σύμφωνα με την ΑΠ 921/2013, ΠοινΧρον ΞΔ', 690, οργάνωσης στις οποίες απου-

αντίθεσής τους προς το κοινό γλωσσικό αίσθημα, έχουν μικρή αξία σε σχέση με την διερεύνηση των ειδικών ζητημάτων καταλογισμού που εγείρει η οργανωμένη δραστηριότητα. Τα ζητήματα αυτά ανακύπτουν επί δραστηριοτήτων με οικονομικό περιεχόμενο, όπως η παραγωγή προϊόντων, τα οικοδομικά έργα κλπ. Άλλωστε και αυτοί οι κατά το φαινόμενο διαφοροποιούμενοι ορισμοί στην ουσία δεν επιδρούν επί του εύρους της σχετικής προβληματικής, αφού αποτελούν την αφετηρία διερεύνησης της ποινικής ευθύνης για πράξεις τελούμενες στο πλαίσιο της οικονομικής συναλλακτικής δραστηριότητας¹³.

Οι επιχειρήσεις αποτελούν εξ ορισμού κατηγορία *οργάνωσης*, δηλαδή ένωση προσώπων, η οποία διαθέτει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Το πρώτο από αυτά είναι η δημιουργία της προς επίτευξη σκοπών, χαρακτηριστικό το οποίο της προσδίδει λειτουργικό χαρακτήρα¹⁴. Εν προκειμένω ο σκοπός αυτός είναι οικονομικός. Ταυτοχρόνως όμως οι μεγάλες τουλάχιστον επιχειρήσεις ως οργανώσεις διαθέτουν *διαρκείς δομές* και διαδικασίες, που τους εξασφαλίζουν μια αυτοτελή ύπαρξη και συντονισμό των ατομικών συμβολών. Ουσιώδη στοιχεία της οργανωτικής δόμησης αποτελούν η κατανομή εργασίας, ο συντονισμός, η διεύθυνση και η ανάθεση αρμοδιοτήτων¹⁵. Τα χαρακτηριστικά αυτά προσδίδουν στις επιχειρήσεις την ιδιότητα των τυπικών οργανώσεων (*formale Organisationen*)¹⁶. Η τυποποίηση έγκειται στην ύπαρξη σταθερών κανόνων και επαναλαμβανόμενων διαδικασιών (ρουτίνων) πράξης και απόφασης, που ισχύουν γενικά και ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης και επιτρέπουν την στρατηγική χρησιμοποίησή τους προς επίτευξη σκοπών ανεξάρτητα από ατομικές προτιμήσεις και συμφέροντα. Ο διαρκής - θε-

σιάζει ο οικονομικός σκοπός, εμπίπτουν στην έννοια της *εκμετάλλευσης*.

13. Βλ. Ransiek, ό.π.

14. Βλ. για την λειτουργική έννοια της οργάνωσης (*funktionaler Organisationsebegriff*) Lampe, ZStW 106 (1994), 688, υποσ. 13, L. Eidam, 13. Ειδικότερα για το στοιχείο της επιδίωξης σκοπών Krämer, 266: "*zielgerichtete soziale Systeme*". Πρβλ. επίσης Μακρυδημήτρη, 234, για τις «*stricto sensu οργανώσεις*», δηλαδή τις οργανώσεις μιας συνεργασίας, που περιλαμβάνουν ακόμα και απλές συνεργατικές μορφές δυο προσώπων, καθώς και 315 επ., 322 επ., για τη θεώρηση των οργανώσεων ως πεδίων σκόπιμης δράσης.

15. Ο Huisman, 446, αντλεί τον κάτωθι ορισμό από την ιστοσελίδα «*Businessdictionary.com*»: «ως δομή της οργάνωσης νοείται το, συνήθως ιεραρχικό, πλαίσιο, εντός του οποίου μια οργάνωση διευθετεί τις γραμμές εξουσίας και τις επικοινωνίες της και διαμοιράζει δικαιώματα και καθήκοντα. Η οργανωσιακή δομή καθορίζει τον τρόπο και την έκταση στην οποία ανατίθενται, ελέγχονται και συντονίζονται οι ρόλοι, η εξουσία και οι ευθύνες και τον τρόπο ροής των πληροφοριών μεταξύ των επιπέδων διοίκησης». Αδιάφορο είναι το στοιχείο της οργάνωσης στον ορισμό της επιχείρησης κατά το δίκαιο του ελεύθερου ανταγωνισμού. Σε αυτό μπορεί να νοηθεί ως επιχείρηση και το φυσικό πρόσωπο. Βλ. Αθανασίου, σε Τζουγανάτο, ό.π., σ. 200 επ.

16. Βλ. K. Krämer, 76, 266. Πρβλ. Μακρυδημήτρη, 235, που ορίζει την τυπική οργάνωση ως ένα *σύστημα* συνεργαζόμενων ανθρώπων και συντονισμού ενεργειών, ένα σύστημα κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ των συνεργαζόμενων προσώπων. Βλ. για την τυποποίηση και Tomlinson/Pozzuto, 372.

σικός χαρακτήρας των οργανώσεων και ο δεσμευτικός χαρακτήρας των σκοπών τους αποτυπώνεται συνήθως σε μια καταστατική πράξη, που τις καθιστά «τυπικά» ή «συντεταγμένα συστήματα»¹⁷. Λόγω της τυπικής οργάνωσής τους οι επιχειρήσεις διακρίνονται από τους συλλογικούς φορείς, τις μη οργανωμένες «συλλογικότητες». Οι τελευταίες χαρακτηρίζονται από τις κοινές αντιλήψεις και τους κοινούς στόχους περισσότερων ατόμων, που τα ωθούν συχνά σε κοινή, μαζική δράση. Επειδή όμως δεν διακρίνονται από έναν συνολικό προσανατολισμό απόφασης και πράξης δεν μπορούν να πράξουν ως ενότητες.

Από συστημικοθεωρητική άποψη η οργάνωση και συνεπώς η επιχείρηση αποτελεί κοινωνικό σύστημα. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια¹⁸, η θεώρησή της ως συστήματος, υπό την επίδραση ιδίως της συστημικής θεωρίας του Niklas Luhmann, έχει συνέπειες και στο επίπεδο της νομικής αξιολόγησης των εγκλημάτων της επιχείρησης. Κατά τη συστημική θεωρία οι επιχειρήσεις αποτελούν κάτι περισσότερο από ένα απλό άθροισμα των μελών τους ή έναν συλλογικό φορέα. Συνιστούν μια ενότητα, η οποία αφενός μπορεί να καθοδηγήσει τα μέλη της στην τέλεση συγκεκριμένων συμπεριφορών και αφετέρου να αντισταθεί στην έξωθεν καθοδήγησή της από κανόνες δικαίου¹⁹. Οι θέσεις αυτές αξιοποιούνται προκειμένου να αποκλεισθεί η ατομική ποινική ευθύνη διοικητών και συνεργατών ή να θεμελιωθεί η αναγκαιότητα της ποινικής ευθύνης της ίδιας της επιχείρησης.

Ο λόγος της ειδικής ενασχόλησης με την ατομική ευθύνη στην εγκληματικότητα των επιχειρήσεων θεμελιώνεται στα ειδικά προβλήματα καταλογισμού που ανακύπτουν στις μεγαλύτερες εξ αυτών (Großunternehmen)²⁰. Παρά την ασάφεια της έννοιας, ως «μεγάλες επιχειρήσεις» θα πρέπει να νοηθούν αυτές που διακρίνονται από το διαχωρισμό των αρμοδιοτήτων απόφασης και εκτέλεσης, την εξειδίκευση και αποκέντρωση των διαφόρων λειτουργιών, καθώς και την πολυπρόσωπη στελέχυσή τους, που καθιστά δυσχερή τον καταλογισμό των προκαλούμενων βλαβών στην πράξη ορισμένου προσώπου, ιδίως δε στα πρόσωπα της επιχειρηματικής ηγεσίας²¹. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν τη *ratio essendi* του ποινικού δικαίου της επιχείρησης ως αυτοτελούς κλάδου του ποινικού δικαίου. Επομένως το ενδιαφέρον μας θα εστιαστεί στα εγκλήματα που τελούνται στο πλαίσιο της δραστηριότητας τέτοιων μεγάλων επιχειρήσεων.

Κοινό στοιχείο των περισσότερων ορισμών της *εγκληματικότητας της επιχείρησης*

17. Βλ. Lampe, ZStW 106 (1994), 693 επ., ο οποίος αναφερόμενος στα συστήματα αδίκου προτιμά τον όρο «συντεταγμένα», Μακρυδημήτρη, 322 επ.

18. Βλ. πιο κάτω, στο παρόν Κεφάλαιο, II, Β.

19. Βλ. Rotsch, Individuelle Haftung, 71 ff, Schmitt-Leonardy, ό.π., Rdn 195 ff. Και πιο κάτω στο παρόν Κεφάλαιο υπό Β, Γ, και Δ.

20. Πρβλ. τον τίτλο της μονογραφίας του Rotsch: Individuelle Haftung in Großunternehmen, 1998.

21. Schünemann, Unternehmenskriminalität, 5 επ., Rotsch, ό.π. 20 επ. και passim.

σης αποτελεί η ένταξη σε αυτήν των εγκλημάτων που τελούνται *υπέρ αυτής*²². Οι ορισμοί αυτοί βασίζονται στη διάκριση των οικονομικών εγκλημάτων σε επαγγελματικά (occupational crime, Betriebskriminalität) και σε επιχειρησιακά ή εταιρικά (corporate crime, Unternehmensdelikt). Στην πρώτη κατηγορία υπάγονται εγκλήματα που τελούνται από μεμονωμένους επιχειρηματίες ή επαγγελματίες προς ίδιον όφελος ή από εργαζομένους σε βάρος της επιχείρησης (π.χ υπεξαίρεση ή απιστία εις βάρος αυτής). Αντιθέτως στη δεύτερη κατηγορία υπάγονται πράξεις που τελούνται από στελέχη ή συνεργάτες επιχειρήσεων, αποβλέπουν στο συμφέρον των τελευταίων και κρίνονται από δικαιοπολιτική σκοπιά πρόσφορες για τη θεμελίωση της ποινικής ευθύνης και των ιδίων των επιχειρήσεων ως δραστών²³. Είναι σαφές ότι στην παρούσα θεματική το επαγγελματικό έγκλημα δεν εμφανίζει ενδιαφέρον λόγω της έλλειψης του στοιχείου της πολύπλοκης οργανωτικής δομής ως παράγοντα που καθορίζει την τέλεσή του και θέτει το ζήτημα του καταλογισμού του σε τρίτα πρόσωπα εντός της επιχείρησης²⁴.

Ωστόσο η βασική αδυναμία του ορισμού αυτού του εγκλήματος της επιχείρησης, τουλάχιστον για τους σκοπούς του παρόντος, έγκειται στον ασαφή χαρακτήρα του κριτηρίου του συμφέροντος, καθώς και στην θεμελίωσή του αποκλειστικά στον σκοπό του δράστη, ένα υποκειμενικό μέγεθος που δυσχερώς μόνο μπορεί να αποδειχθεί²⁵. Επιπλέον αποκλείει από την έννοια του ένα σημαντικό μέρος αξιόποινων συμπεριφορών που τελούνται κατά την άσκηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και δη ένα μεγάλο μέρος των εξ αμελείας εγκλημάτων. Ωστόσο και στα εξ αμελείας εγκλήματα, όπως π.χ, στις ανθρωποκτονίες ή τις σωματικές βλάβες από αμέλεια ή τις εξ αμελείας προσβολές του περιβάλλοντος, τίθενται τα ίδια ακριβώς

22. Schünemann, ό.π., 14, Berndt/Theile, Rdn 8.

23. Βλ. γι' αυτήν τη διάκριση Theile, ZIS 2008, 407, Berndt/Theile, Rdn 8, Momsen/Grützner/Dessecker, 1. Kap. A. Rdn 9-10, Momsen/Grützner/Rotsch, 1. Kap. B. Rdn 4, Schmitt-Leonardy, ό.π., Rdn 109, υποσ. 378, Βασιλαντωνοπούλου, 179 επ.

24. Βλ. με την ίδια συλλογιστική Theile, ZIS 2008, 407 ff, Σπυράκο, 1201, υποσ. 2.

25. Bosch, ό.π., 3, υποσ. 7, ο οποίος τονίζει ότι το κριτήριο του συμφέροντος της επιχείρησης είναι πάντοτε υποκειμενικό και κατά συνέπεια δεν είναι εύχρηστο. Βλ. επίσης Schmitt-Leonardy, ό.π., Rdn 274, την ίδια ZIS 2015, 15, που επισημαίνει ότι ο χώρος των επιχειρήσεων και ιδίως ο διαχωρισμός της ιδιοκτησίας και της διοίκησης της επιχείρησης ευνοεί την εγκληματικότητα των στελεχών. Ένας μεγάλος αριθμός εγκλημάτων της επιχείρησης με δράστες διοικητές βλάπτει τα συμφέροντα της επιχείρησης, δηλαδή των μετόχων. Πράξεις που φαινομενικά εξυπηρετούν τα συμφέροντα αυτά στην ουσία αποτελούν μέσα προσωπικής ανέλιξης και σταδιοδρομίας, που μακροπρόθεσμα μπορούν να βλάψουν τις ίδιες. Οι θέσεις αυτές αντλούνται από τη θεωρία της εντολής (agency theory), που έχει αναδείξει το «δίλημμα» ή «πρόβλημα εντολέα/εντολοδόχου» (Principal/Agent problem). Η προσωπική ανάμειξη των μετόχων στη διοίκηση μειώνει την εγκληματικότητα της επιχείρησης, η οποία συλλαμβάνεται από τους ίδιους ως ζημιογόνος για τα συμφέροντά της. Αντιθέτως ο διαχωρισμός ιδιοκτησίας και διοίκησης ευνοεί την εγκληματικότητα αυτή, διότι οι διοικητές μπορεί να αντλούν οφέλη από την ίδια. Βλ. για το ίδιο πρόβλημα υπό το πρίσμα του εταιρικού δικαίου, Αθανασίου, ΕΕμπΔ 2003, 290, Μικρουλέα, Όρια δράσης, 15 επ.

ζητήματα, μερικές φορές μάλιστα με επίταση, που απασχολούν και στα εκ προθέσεως εγκλήματα. Ενόψει του απροσφόρου του κριτηρίου του συμφέροντος της επιχείρησης κρίνεται πιο χρήσιμος ο προσανατολισμός προς τα συμφέροντα των τρίτων. Με βάση το κριτήριο αυτό θα πρέπει να ενταχθούν στα εγκλήματα της επιχείρησης όλες οι αξιόποινες συμπεριφορές, οι οποίες στρέφονται κατά υπερατομικών εννόμων αγαθών ή ατομικών εννόμων αγαθών τρίτων προσώπων εκτός της επιχείρησης, ανεξάρτητα από την υποκειμενική στόχευσή τους²⁶.

Με βάση την τελευταία αυτή διευκρίνιση εξαιρούνται συνεπώς της σχετικής ύλης πράξεις σε βάρος της επιχείρησης, όπως π.χ. πράξεις απιστίας ή απάτης, έστω και αν αυτή τελείται από τους διοικητές ή εργαζομένους κατώτερων ιεραρχικών βαθμίδων. Βεβαίως η διάκριση εσωτερικών εννόμων αγαθών της επιχείρησης και εξωτερικών εννόμων αγαθών δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Αυτό φαίνεται ιδίως στις περιπτώσεις βλάβης εννόμων αγαθών εργαζομένων λόγω εργατικών ατυχημάτων ή και εκ προθέσεως τελούμενων πράξεων που τελούν εις βάρος τους άλλοι εργαζόμενοι. Αξιόποινες συμπεριφορές αυτού του είδους ενδέχεται να εντάσσονται στην εγκληματικότητα των επιχειρήσεων, διότι το παθητικό υποκείμενο του εγκλήματος δεν ταυτίζεται με τον φορέα της επιχείρησης, έστω και αν οργανωτικά έχει ενταχθεί στην τελευταία²⁷. Ανακύπτει λοιπόν και σε αυτές τις περιπτώσεις το βασικό ζήτημα του οικείου κλάδου του ποινικού δικαίου, που είναι η ενδεχόμενη ποινική ευθύνη της ηγεσίας της οργάνωσης²⁸. Το ποινικό δίκαιο της υγιεινής και της ασφάλειας των εργαζομένων αποτελεί λοιπόν ένα βασικό τομέα του ποινικού δικαίου της επιχείρησης.

Πρόσθετο στοιχείο της έννοιας του εγκλήματος της επιχείρησης είναι ο λειτουργικός σύνδεσμος της ποινικά άδικης πράξης με την ίδια. Ο ορισμός αυτής της εσωτερικής λειτουργικής συνάφειας ενδιαφέρει ιδίως τη θεωρία, στο βαθμό που επιχειρεί να θεμελιώσει την ποινική ευθύνη της ίδιας της επιχείρησης. Η μετάβαση από την ατομική άδικη πράξη (Anknüpfungstat) στην ευθύνη της ίδιας της οργάνωσης είναι πειστική μόνο όταν η πρώτη σχετίζεται με τη λειτουργία της δεύτερης. Στο πλαίσιο αυτό έχει υποστηριχθεί ότι παρόμοιος σύνδεσμος συντρέχει, όταν η πράξη του διοικητή ή του συνεργάτη τελείται προκειμένου να μειωθεί το παθητικό ή να αυξηθεί το ενεργητικό της ή/και να μην τηρηθούν υποχρεώσεις που αναλήφθηκαν στο πλαίσιο της οικονομικής δραστηριότητας και προκαλεί ένα ποινικά σημαντικό αποτέλεσμα, όρος του οποίου είναι η επιχείρηση²⁹. Ανεξάρτητα από την ποινική

26. Βλ. έτσι Schünemann, ό.π., 14, υποσ. 3^a, Ransiek, 2.

27. Αντίθετα ο Schünemann, ό.π., 14, υποσ. 3^a σε σχέση με τις κλοπές μεταξύ εργαζομένων. Βλ. για το θέμα αυτό και πιο κάτω, Κεφάλαιο Δ', ΙΙ.

28. Βλ. πιο κάτω, Κεφάλαιο Δ', ΙΙ.

29. Βλ. έτσι Schmitt-Leonardy, ό.π., Rdn 303, 889, Ο ορισμός αυτός έχει το πλεονέκτημα ότι συστηματοποιεί την σχέση της αξιόποινης συμπεριφοράς με την επιχείρηση, αξιώνοντας αφενός μεν αιτιώδη σύνδεσμο, αφετέρου δε λειτουργικό σύνδεσμο μεταξύ της τελευταίας και του εγκλήματος. Εναρμονισμένη με αυτή την έννοια του εγκλήματος της επιχείρησης είναι και η έννοια της «πράξης της επιχείρησης», για την οποία βλ. περισσότερα πιο κάτω,

ευθύνη της ίδιας της επιχείρησης ως «σωματειακού δράστη», το στοιχείο του λειτουργικού συνδέσμου είναι χρήσιμο και για τη διερεύνηση της ατομικής πτυχής του ποινικού δικαίου της επιχείρησης, ενόψει των ιδιαίτερων λόγων που οδήγησαν στην ανάπτυξή του ως ειδικού κλάδου του ποινικού δικαίου. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, ένας από τους λόγους αυτούς έγκειται στις δυσχέρειες καταλογισμού νομοτυπικών αποτελεσμάτων σε μεμονωμένους διοικητές ή συνεργάτες. Τα προβλήματα αυτά εγείρονται μόνο όταν μια πράξη εντάσσεται στη λειτουργία της επιχείρησης. Δεν ανακύπτουν, αντιθέτως, στις περιπτώσεις εγκλημάτων που τελούν μέλη της οργάνωσης εκτός αυτής ούτε στις περιπτώσεις αξιόποινων συμπεριφορών, που εμφανίζουν μια αποκλειστικά τοπική και όχι λειτουργική σχέση με την ίδια.

Ένα άλλο βασικό ζήτημα, που πρέπει να αντιμετωπισθεί για την οριοθέτηση της εγκληματικότητας της επιχείρησης στο πλαίσιο της προβληματικής μας, είναι αν υπάγονται σε αυτήν μόνο οικονομικά εγκλήματα ή ενδεχομένως και άλλου είδους αξιόποινες πράξεις.

Κατά την πιο διαδεδομένη αντίληψη, το αντικείμενο του ποινικού δικαίου της επιχείρησης ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με την ύλη του οικονομικού ποινικού δικαίου, που είναι η οικονομική εγκληματικότητα ή, αλλιώς, το οικονομικό έγκλημα (*Wirtschaftskriminalität*, *Wirtschaftsdelikt*). Η επικάλυψη των δυο τομέων αποκλίνουσας συμπεριφοράς οφείλεται στον εξ ορισμού οικονομικό σκοπό της επιχειρηματικής δραστηριότητας και στο γεγονός ότι οι επιχειρήσεις αποτελούν κεντρικούς παράγοντες της οικονομικής ζωής και των συναλλαγών. Όλα σχεδόν τα οικονομικά εγκλήματα τελούνται εντός μιας επιχείρησης³⁰.

Η στενή σχέση των δυο ειδών εγκληματικότητας και των αντίστοιχων κλάδων του ποινικού δικαίου δεν αναιρείται από τις μικρές διαφορές μεταξύ των απόψεων που διερευνούν την σχέση τους. Οι διαφορές φαίνεται να εντοπίζονται στο ποιο από τα δυο είδη εγκληματικότητας περιλαμβάνει το άλλο. Ειδικότερα οι *εγκληματολογικοί ορισμοί* του οικονομικού εγκλήματος διακρίνονται σε αναφερόμενους σε *δράστες*, στο *θύμα* και στην *επιχείρηση*³¹. Η πρώτη κατηγορία ορισμών αποβλέπει στον τύπο του δράστη (“*offender-based approach*”). Πρωτοπόρος προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε ο Αμερικανός εγκληματολόγος Edwin H. Sutherland, ο οποίος τη δεκαετία του 1930 διέκρινε την ύπαρξη των “εγκλημάτων λευκού περιλαιμίου” (*white collar crime*)³². Στην κατηγορία αυτή περιλάμβανε εγκλήματα που τελούσαν πρόσωπα κύρους και υψηλού κοινωνικού status στο πλαίσιο της επαγγελματικής δραστηριότητάς τους. Με βάση τον ορισμό αυτό η επιχειρηματική εγκληματικότητα ταυτίζεται εν μέρει με την οικονομική εγκληματικότητα. Αυτό συμβαίνει στο βαθμό που τα εγκλη-

Κεφάλαιο Β', ΙΙ.

30. Schönemann, ό.π., 5 επ.

31. Momsen/Grützner/Rotsch 1. Kap. B. Rdn 2 ff.

32. Βλ. για την κατά Sutherland «προσωποπαγή» αντίληψη του οικονομικού εγκλήματος Κουράκη, αρ. περ. 12, σελ. 33 επ. Schmitt-Leonardy, ό.π., Rdn 108 ff.

ματα της επιχείρησης τελούνται από όσους ελέγχουν μεγάλες επιχειρήσεις ή υψηλόβαθμα στελέχη τους, δηλαδή τους «κυρίους» αυτών, υπό την έννοια του όρου που θα αναφερθεί πιο κάτω. Δεν καταλαμβάνει αντιθέτως εγκλήματα που τελούν μεσαίας ή και κατώτερης βαθμίδας εργαζόμενοι αυτών. Ο ορισμός αυτός θεωρείται σήμερα αφενός πολύ στενός και αφετέρου πολύ ευρύς για να συλλάβει με ακρίβεια την έννοια της οικονομικής εγκληματικότητας³³. Επιπλέον κατακρίνεται, διότι δεν συνάδει με τον χαρακτήρα του σύγχρονου ποινικού δικαίου της πράξης (*Tatstrafrecht*), που δεν αποβλέπει κατά κύριο λόγο στον δράστη, αλλά στη συμπεριφορά του³⁴.

Οι ορισμοί που αποβλέπουν στο *θύμα ή τη βλάβη* ορίζουν το οικονομικό έγκλημα με κριτήριο τις συνέπειές του. Κατά μια άποψη αυτό διακρίνεται από την πρόκληση βλάβης στην εθνική οικονομία³⁵ και κατ' άλλους από την προσβολή της δικαιοσύνης που πρέπει κατά την κρατούσα στοιχειώδη κοινωνική αντίληψη να διέπει την κατανομή του πλούτου³⁶ ή από την κατάχρηση της αναγκαιότητας για τις οικονομικές συναλλαγές θεσμοποιημένης εμπιστοσύνης, την οποία απογοητεύει³⁷. Αυτή η κατηγορία ορισμών αποκρούεται επίσης ως ελλιπής με το επιχείρημα ότι υπάρχουν και οικονομικά εγκλήματα που δεν βλάπτουν την οικονομική ζωή³⁸. Είναι επίσης ευκρινές ότι και αυτός ο ορισμός δεν περιλαμβάνει το σύνολο της επιχειρηματικής εγκληματικότητας, η οποία δεν εμφανίζει πάντοτε τα προαναφερόμενα χαρακτηριστικά. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα με μια ρύπανση του περιβάλλοντος ή μια σωματική βλάβη που προκαλείται στους καταναλωτές από την χρήση του ελαττωματικού προϊόντος μιας επιχείρησης.

Διαδεδομένοι είναι οι ορισμοί που αναφέρονται στην *επιχείρηση*. Υπό τις κρατούσες σήμερα εγκληματολογικές αντιλήψεις το αποφασιστικό κριτήριο για τον ορισμό του οικονομικού εγκλήματος είναι «πραγματοπαγές» δηλαδή συνίσταται όχι τόσο στο πρόσωπο του δράστη, όσο στο είδος της συμπεριφοράς, με την οποία αυτό τελείται και δη το επαγγελματικό περιβάλλον, εντός του οποίου αυτή εκδηλώνεται. Οι ορισμοί αυτοί θεωρούν ότι οικονομικό έγκλημα είναι αυτό που διαπράττεται εντός ή εκ μέρους μιας επιχείρησης³⁹. Οι επιχειρηματικές δομές και η λειτουργία τους εκλαμβάνονται ως παράγοντες που μπορούν να αξιοποιηθούν για την εξήγη-

33. Momsen/Grützner/Rotsch 1. Kap. B. Rdn 2, που τονίζει ότι υπάρχουν και δράστες οικονομικών εγκλημάτων που δεν έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά, Berndt/Theile, Rdn 7.

34. Tiedemann, Wirtschaftsstrafrecht, AT par. 1 Rdn 44, Momsen/Grützner/Rotsch 1. Kap. B. Rdn 2.

35. Bottke, (1996), 82.

36. Ν. Ανδρουλάκης, Γύρω από την οικονομική εγκληματικότητα, 11.

37. Βλ. με επιμέρους διαφοροποιήσεις Terstegen/Zirpins, Wirtschaftskriminalität, 87 ff, Otto MschrKrim 1980, 397 επ., 399 επ.

38. Momsen/Grützner/Rotsch 1. Kap. B. Rdn 3. Βλ. υπέρ μιας ευρείας έννοιας της οικονομικής εγκληματικότητας, που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και τα περιβαλλοντικά εγκλήματα, Bottke, Haftung aus Nichtverhütung, 12, υποσ. 5.

39. Βλ. Theile, ZIS 2008, 407 ff.